

TINGLOVCHILARGA AXLOQIY-ESTETIK TARBIYA BERISHDA NOTIQLIK
MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARI

Fazliddin Abdunabiyevich Abdurazaqov

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

@-mail: fazliddinabdurazakov83@gmail.com

UO'K: 494.375.371.3

ORCID: 0009-0001-2381-1792

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarga axloqiy-estetik tarbiya berishda notiqlik madaniyatini shakllantirishning samaradorlik ko'rsatkichlari ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Notiqlik madaniyati faqat ravon so'zlash malakasi emas, balki fikrni axloqiy mas'uliyat, estetik ifoda, mantiqiy dalillash va kommunikativ madaniyat asosida yetkazish kompetensiyasi sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda 10-11-sinf o'quvchilari nutqiy faoliyatining axloqiy me'yorlar, estetik did, nutq madaniyati, kommunikativ qobiliyat, emotsional intellekt hamda yozma-og'zaki ifoda mezonlari asosida baholanishi yoritilgan. 2022-2024-yillarda Surxondaryo, Jizzax va Andijon viloyatlaridagi umumiy o'rta ta'lim maktablarida olib borilgan tajriba-sinov natijalari asosida ishlab chiqilgan metodik modelning samaradorligi matematik-statistik tahlil qilindi. Natijalar tajriba guruhida yuqori va o'rta darajadagi ko'rsatkichlarning sezilarli oshganini, quyi darajadagi o'quvchilar ulushining esa keskin kamayganini ko'rsatdi. Maqolada notiqlik madaniyatini shakllantirish jarayonini diagnostika qilish, baholash va takomillastirish bo'yicha ilmiy-metodik tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: axloqiy-estetik tarbiya, notiqlik madaniyati, samaradorlik ko'rsatkichlari, nutqiy kompetensiya, kommunikativ qobiliyat, emotsional intellekt, pedagogik tajriba-sinov, diagnostika, metodik model.

Abstract. This article analyzes the effectiveness of the formation of a culture of oratory in the moral and aesthetic education of students from a scientific and pedagogical perspective. Oratory culture is interpreted not only as the ability to speak fluently, but also as the competence to convey thoughts based on moral responsibility, aesthetic expression, logical reasoning and communicative culture. The study covers the assessment of the speech activity of 10-11th grade students based on the criteria of moral standards, aesthetic taste, speech culture, communicative ability, emotional intelligence and written and oral expression. The effectiveness of the methodological model developed based on the results of experimental tests conducted in general secondary schools in Surkhondaryo, Jizzakh and Andijan regions in 2022-2024 was analyzed mathematically and statistically.

Keywords: moral and aesthetic education, oratory culture, performance indicators, speech competence, communicative abilities, emotional intelligence, pedagogical experience-testing, diagnostics, methodological model.

Аннотация. В данной статье с научно-педагогической точки зрения анализируется эффективность формирования культуры красноречия в нравственно-эстетическом воспитании учащихся. Культура красноречия понимается не только как умение бегло говорить, но и как компетенция в передаче мыслей на основе нравственной ответственности, эстетического выражения, логического мышления и коммуникативной культуры. Исследование охватывает оценку речевой деятельности учащихся 10-11 классов по критериям нравственных норм, эстетического вкуса, культуры речи, коммуникативных

способностей, эмоционального интеллекта, письменной и устной речи. Эффективность разработанной методической модели, основанной на результатах экспериментальных исследований, проведенных в общеобразовательных школах Сурхандарьинской, Джизакской и Андижанской областей в 2022-2024 годах, была проанализирована математически и статистически.

Ключевые слова: нравственно-эстетическое воспитание, ораторская культура, показатели эффективности, речевая компетентность, коммуникативные способности, эмоциональный интеллект, педагогический опыт-тестирование, диагностика, методологическая модель.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchining shaxs sifatida kamol topishi faqat bilim hajmi yoki fanlarni o'zlashtirish darajasi bilan belgilanmaydi. Bugungi maktab bitiruvchisi o'z fikrini ravon, dalilli va madaniyatli ifoda eta olishi, bahs-munozarada axloqiy chegaralarni saqlashi, estetik jihatdan ta'sirchan nutq qura olishi, turli kommunikativ vaziyatlarda mas'uliyatli pozitsiyani egallashi lozim. Shu sababli notiqlik madaniyatini shakllantirish masalasi ona tili, adabiyot yoki nutq o'stirish darslarining tor vazifasi emas, balki umumiy tarbiya tizimining strategik komponenti sifatida qaralishi zarur.

Jahonda yosh avlodning nutqini o'stirish, muloqot madaniyatini rivojlantirish, tinglovchiga mos ohangda, ravon va ta'sirchan gapira olish hamda adabiy til me'yorlariga amal qilish masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar kengayib bormoqda. Ritorika, kommunikativ lingvistika, pedagogik psixologiya va estetik tarbiya kesishmasida olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchining nutqiy faolligi uning axloqiy qarashlari, ijtimoiy mas'uliyati va shaxslararo munosabat madaniyati bilan bevosita bog'liq. Demak, notiqlik madaniyati bir tomondan nutq texnikasi va til ko'nikmasi, ikkinchi tomondan esa qadriyat, did va ijtimoiy xulq-atvor tizimidir.

O'zbekiston ta'lim amaliyotida ham o'quvchilarni ravon so'zlashga, suhbatni o'rinli davom ettirishga, o'z fikrini to'g'ri yetkazishga, suhbatdoshni bosiq tinglashga, jamoa oldida erkin va samimiy nutq so'zlashga o'rgatish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, 10-11-sinf o'quvchilari uchun bu jarayon yanada muhimdir, chunki mazkur yosh bosqichida kasbiy yo'nalish, ijtimoiy pozitsiya, mustaqil fikrlash va o'zini namoyon qilish ehtiyoji kuchayadi. O'quvchi matnini shunchaki ovozlantirish bilan cheklanib qolmasligi, balki muallif fikri bilan muloqotga kirishishi, voqelikni baholashi, dalil keltirishi, tanqidiy va ijodiy munosabat bildira olishi lozim.

Maqolaning ilmiy dolzarbligi shundaki, axloqiy-estetik tarbiya ko'pincha umumiy nasihat, nazariy tushuntirish yoki epizodik tarbiyaviy tadbirlar shaklida tashkil etiladi. Bunday yondashuvda o'quvchining real nutqiy harakati, bahsda o'zini tutishi, dalil tanlashi, ohang va uslub orqali munosabat bildirish madaniyati yetarlicha o'lchanmaydi. Natijada tarbiyaning eng muhim jihati - qadriyatlarning nutqiy faoliyatda namoyon bo'lishi - nazoratdan chetda qoladi. Shu bois, notiqlik madaniyatini shakllantirishning samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash, ularni diagnostika qilish va pedagogik jarayonga tatbiq etish ilmiy-metodik zarurat sifatida maydonga chiqadi.

Maqolaning maqsadi o'quvchilarga axloqiy-estetik tarbiya berishda notiqlik madaniyatini shakllantirishning samaradorlik ko'rsatkichlarini nazariy asoslash, tajriba-sinov materiallari asosida ularning natijadorligini tahlil qilish hamda ta'lim amaliyotiga mos ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun notiqlik madaniyatining tarkibiy komponentlari aniqlanadi, o'quvchilarning nutqiy rivojlanish darajalari tavsiflanadi, tajriba va nazorat guruhlari natijalari qiyosiy tahlil qilinadi hamda samaradorlikni baholashning amaliy mezonlari taklif etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot metodologiyasi o'quvchilarning notiqlik madaniyatini axloqiy-estetik tarbiya bilan uzviy bog'liqlikda o'rganish g'oyasiga tayandi. Bunda notiqlik madaniyati ko'p komponentli pedagogik hodisa sifatida talqin qilindi: uning tarkibida nutqning to'g'riligi, ravonligi va mantiqiyliigi bilan birga, axloqiy me'yorlarga sodiqlik, estetik ifoda, tinglovchini hurmat qilish, faol tinglash, o'z hissiyotini boshqarish va ijtimoiy mas'uliyat kabi ko'rsatkichlar ham hisobga olindi.

Tadqiqotda adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa, nazorat topshiriqlari, tajriba-sinov, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil hamda matematik-statistik qayta ishlash usullaridan foydalanildi. Nazorat topshiriqlarida o'quvchilarning tahlil qilish, tatbiq eta bilish, dalillar keltirish, misollarni asoslash, o'z-o'zini va tengdoshlar faoliyatini baholash qobiliyatlari e'tiborga olindi. Bunday yondashuv notiqlik madaniyatini faqat yakuniy chiqish sifati bilan emas, balki nutqni tayyorlash, aytish, muhokama qilish va refleksiya qilish jarayonlari orqali baholash imkonini berdi.

Adabiyotlar tahlili.

Notiqlik madaniyati, nutq o'stirish va axloqiy-estetik tarbiya masalalari pedagogika, lingvodidaktika va psixologiya fanlarida turli yondashuvlar asosida o'rganilgan. Mavjud tadqiqotlarda nutq madaniyati o'quvchining adabiy til me'yorlariga amal qilishi, matnni tushunishi, fikrni izchil bayon etishi, suhbatdosh bilan madaniyatli muloqotga kirishishi hamda o'z pozitsiyasini asoslay olishi kabi jihatlar bilan bog'lanadi. Bu qarashlar notiqlik madaniyatini axloqiy-estetik tarbiya bilan integratsiyalash uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Sh.O. Jamaldinova maktab adabiyot ta'limida xalq og'zaki ijodi namunalarini muammoli metod asosida o'rganish orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, baholash va obrazli idrokni rivojlantirish imkoniyatlarini asoslaydi. Mazkur yondashuv notiqlik madaniyatining estetik komponentini kuchaytiradi, chunki badiiy matn bilan ishlash o'quvchini obraz, ohang, mazmun va axloqiy xulosani birgalikda idrok etishga o'rgatadi [1].

S. Matchonov va X. G'ulomova nutq madaniyatini boshlang'ich ta'limdan boshlab shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi. Ularning qarashlarida nutqiy malaka o'quvchining umumiy madaniyati, fikrlash darajasi va muloqot odobi bilan bevosita bog'lanadi [2]. M.R. Lvov, V.G. Goretskiy va O.V. Sosnovskaya esa matnni o'qish va tushunish jarayonida o'qituvchi rahbarligining muhimligini ko'rsatadi; bu yondashuv o'quvchining muallif bilan ichki muloqotga kirishishi va mazmuni ongli o'zlashtirishi uchun zarur metodik shartdir [3].

Sh. Sariyev boshlang'ich sinf o'qish darslarida nutq o'stirish muammolarini tahlil qilib, o'quvchining matn mazmunini qayta bayon qilish, munosabat bildirish va fikrni mustaqil ifoda etish ko'nikmalarini alohida ajratadi [4]. M.B. Shodmonova ona tili va adabiyot darslarida nutq o'stirish hamda tafakkurni uzluksiz rivojlantirish masalalariga e'tibor qaratib, til ta'limi bilan fikrlash madaniyati o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi [5]. T.A. Yusupovanning sintaksisni morfologiya bilan bog'lab o'rganish bo'yicha tadqiqotlari esa grammatik bilimlarning nutqiy amaliyotga ko'chishi muhimligini ko'rsatadi [6].

Q. Husanboyeva va R. Niyo'zmetovanning o'zbek adabiyotini o'qitish metodikasiga oid qarashlarida badiiy matn tahlili, qahramon nutqi, estetik qabul qilish va ma'naviy xulosa chiqarish kabi jihatlar alohida o'rin tutadi [7]. Xorijiy manbalarda esa muloqot, talaffuz, tinglab tushunish, ko'p sezgili o'qitish, lingvistik resurslardan faol foydalanish kabi masalalar nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning asosiy shartlari sifatida baholanadi [8; 9]. Tahlil shuni ko'rsatadiki, mavjud adabiyotlarda nutq o'stirish, matn bilan ishlash va axloqiy-estetik tarbiya alohida-alohida yoritilgan

bo'lsa-da, ularni samaradorlik ko'rsatkichlari asosida kompleks baholash masalasi yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Tahlil va natijalar.

Tajriba-sinov ishlari 2022-2024-yillar davomida olib borildi. Tadqiqot maydonchasi sifatida Surxondaryo viloyatidan 2 ta, Jizzax viloyatidan 2 ta va Andijon viloyatidan 2 ta umumiy o'rta ta'lim maktabi jalb qilindi. Umumiy respondentlar soni 473 nafarni tashkil etdi - shundan 238 nafari tajriba guruhiga, 235 nafari nazorat guruhiga kiritildi. Tajriba guruhida notiqlik madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan metodik model tizimli qo'llandi, nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish yondashuvlari saqlab qolindi.

Samaradorlikni aniqlashda uch darajali diagnostik yondashuv qo'llandi. Quyi daraja o'quvchining notiqlik madaniyati haqida umumiy tasavvurga ega bo'lishi, biroq nutqda axloqiy-estetik sifatlarni barqaror namoyon eta olmasligi bilan tavsiflandi. O'rta daraja o'quvchining notiqlik madaniyati va axloqiy-estetik fazilatlarining asosiy belgilarini bilishi, ammo ularni shaxsiy nutqiy faoliyatiga izchil tatbiq eta olmasligi bilan izohlandi. Yuqori daraja esa o'quvchining notiqlik madaniyati mezonlarini anglab, ularni shaxsiy nutqi, bahsdagi pozitsiyasi, yozma-og'zaki ifodasi va ijtimoiy muloqotida ongli qo'llay olishi bilan belgilandi.

Baholash mezonlari sifatida oltita asosiy ko'rsatkich ajratildi: axloqiy me'yorlar va qadriyatlarni anglash, estetik hissiyot va obrazli ifoda, nutq madaniyati, kommunikativ qobiliyat, emotsional intellekt, yozma va og'zaki nutq malakalari. Mazkur ko'rsatkichlar o'quvchining faqat nutqiy saviyasini emas, balki uning qadriyatlarni anglash, fikrni dalillash, tinglovchi bilan muloqot o'rnatish, hayajonni boshqarish va o'z fikriga mas'uliyat bilan yondashish kompetensiyasini ham qamrab oldi.

Tadqiqot natijalari notiqlik madaniyatini shakllantirish jarayonini baholashda ko'rsatkichlar tizimi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Chunki notiqlik madaniyati faqat nutqning tashqi ko'rinishi - baland ovoz, ravon talaffuz yoki ta'sirchan chiqish bilan chegaralanmaydi. Uning pedagogik qiymati o'quvchining axloqiy masalani qanday ko'rishi, fikrni qanday asoslashini, qarshi fikrga qanday munosabat bildirishini, estetik ifodadan qanday foydalanishini va o'z nutqini qanday nazorat qilishini ko'rsata olganida namoyon bo'ladi.

Tajriba guruhi bilan olib borilgan mashg'ulotlarda bilish, qadriyat, tafakkur, kommunikativlik va ijodkorlikka doir ta'lim texnologiyalari uyg'un qo'llandi. Dars va darsdan tashqari faoliyatda muammoli suhbat, bahs-munozara, ijodiy nutq, matn tahlili, rolli vaziyat, prezentatsiya, esse, badiiy chiqish va reflektiv baholash elementlari izchil ishlatildi. Bu jarayon o'quvchilarni faqat tayyor matnni aytishga emas, balki fikrni shakllantirish, dalil tanlash, tinglovchi bilan muloqotga kirishish va nutqning axloqiy-estetik oqibatini anglashga o'rgatdi.

Quyidagi jadvalda nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishga tizimli yondashishning asosiy yo'nalishlari umumlashtirildi.

1-jadval.

Nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishga tizimli yondashish texnologiyasi

Nutqiy ko'nikmalar	Xususiyati	Pedagogik ahamiyati
Tinglab tushunish	Eshitilgan mazmunni anglash, asosiy fikr va ohangni farqlashga o'rgatadi.	Topshiriq, suhbat va muhokama asosida rivojlanadi.

Nutqiy ko'nikmalar	Xususiyati	Pedagogik ahamiyati
O'qib tushunish	Matn g'oyasi, muallif pozitsiyasi va mantiqiy bog'lanishlarni idrok etishga xizmat qiladi.	Matn tahlili, savol va ijodiy topshiriqlar orqali takomillashadi.
Gapirish	Adabiy talaffuz, nutq vaziyati, tinglovchi ehtiyoji va axloqiy me'yorlarga mos so'zlashni shakllantiradi.	Savol-javob, bahs, prezentatsiya va rolli chiqishlar orqali rivojlanadi.
Yozish	Fikrni grammatik, mantiqiy va uslubiy jihatdan to'g'ri yozma ifodalashga o'rgatadi.	Esse, maqola, bayon, xat va refleksiya daftari orqali mustahkamlanadi.
Mantiqiy fikrlash	Matn va nutq mazmuni yuzasidan mustaqil mushohada yuritish, dalil va xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.	Muammoli savol, keys, dalillash va o'zaro baholash orqali kuchayadi.

Tajriba jarayonida samaradorlik ko'rsatkichlari quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ldi. Birinchidan, o'quvchilar axloqiy me'yorlar va qadriyatlarni nutqda qo'llashga ko'proq e'tibor bera boshladilar. Bahs-munozaralarda shaxsga tegishdan tiyilish, fikrga fikr bilan javob qaytarish, ijtimoiy qadriyatlarni dalil sifatida ishlatish, muammoni bir tomonlama emas, bir necha yechim nuqtasidan ko'rish holatlari ko'paydi.

Ikkinchidan, estetik ifoda ko'rsatkichlari yaxshilandi. O'quvchilar badiiy nutq, maqol, ibora, obrazli taqqoslash va ohang imkoniyatlaridan maqsadli foydalanishga o'rgandilar. Bunda estetik vosita shunchaki bezak sifatida emas, balki mazmuni kuchaytiruvchi va tinglovchida ma'naviy ta'sir uyg'otuvchi vosita sifatida ishlatildi.

Uchinchidan, nutq madaniyati va kommunikativ qobiliyatlarda sezilarli o'sish kuzatildi. Qisqa va aniq ifodalash, nutqning rejasiga rioya qilish, tinglovchi bilan ko'z aloqasini saqlash, savolga mantiqiy javob berish, suhbatdosh fikrini bo'lmasdan tinglash kabi mikroko'nikmalar rivojlandi. Mashg'ulotlar yakunida o'quvchilarning 90 foizga yaqini o'z fikrini qisqa va aniq bayon eta olgani, 83 foizida faol tinglash ko'nikmasi barqarorlashgani qayd etildi.

To'rtinchidan, emotsional intellekt bilan bog'liq ko'rsatkichlar - empatiya, hayajonni boshqarish, stress holatida o'zini tuta bilish, boshqalarning hissiyotiga hurmat bilan yondashish - notiqlik mashg'ulotlarida alohida pedagogik ahamiyat kasb etdi. Og'zaki va yozma nutq mashg'ulotlarida ishtirok etgan o'quvchilarning 92 foizi yozma hamda og'zaki nutq topshiriqlarini muvaffaqiyatli bajargani aniqlangan.

Quyidagi jadvalda tajriba va nazorat guruhlarining umumiy dastlabki hamda yakuniy natijalari jamlangan.

2-jadval.

Umumiy dastlabki va yakuniy natijalarni solishtirish

Guruh	Bosqich	n	Yuqori daraja	O'rta daraja	Quyi daraja
Tajriba	T.A	238	38 / 15,97%	79 / 33,19%	121 / 50,84%
Nazorat	T.A	235	38 / 16,17%	79 / 33,62%	118 / 50,21%
Tajriba	T.S	238	72 / 30,25%	144 / 60,50%	22 / 9,25%

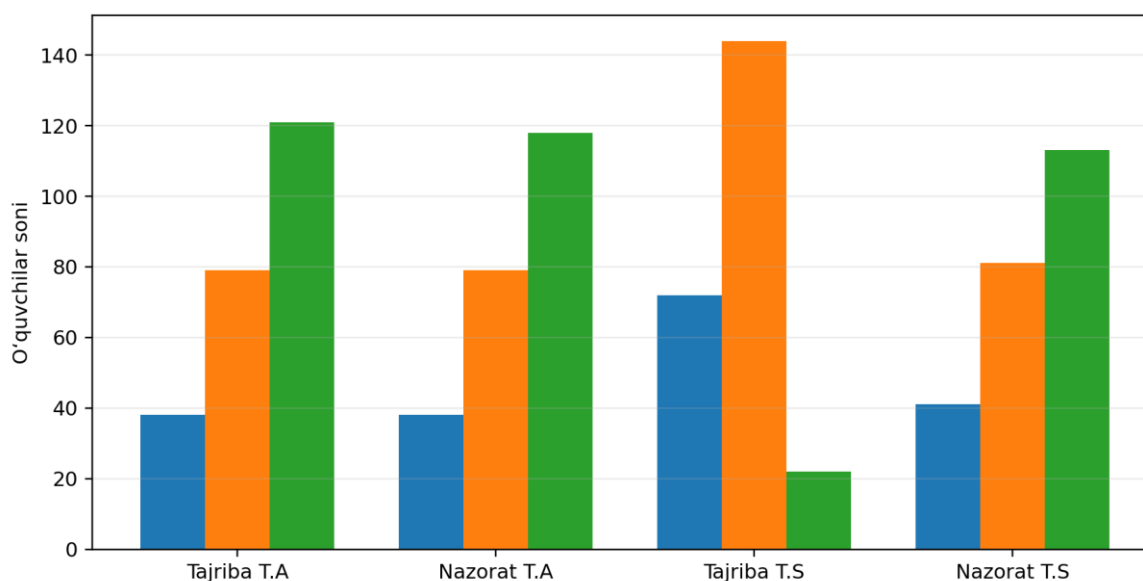
Guruh	Bosqich	n	Yuqori daraja	O'rta daraja	Quyi daraja
Nazorat	T.S	235	41 / 17,45%	81 / 34,47%	113 / 48,08%

Izoh: T.A - tajribadan avvalgi holat, T.S - tajribadan so'nggi holat.

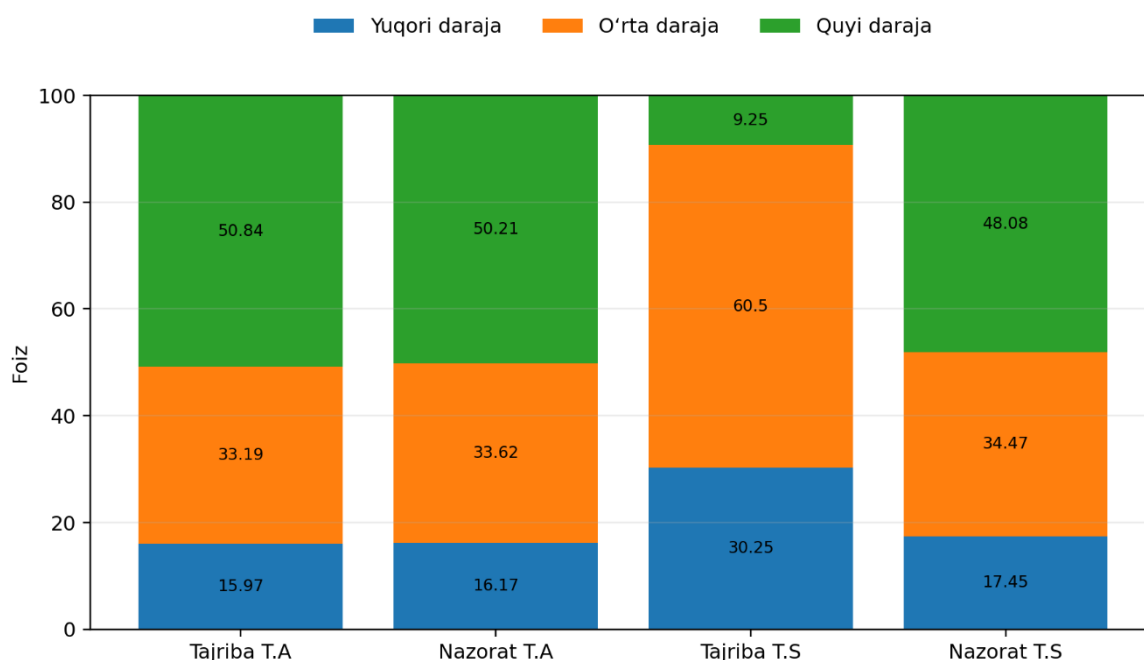
2-jadval ma'lumotlari tajriba guruhida metodik intervensiya natijasi aniq namoyon bo'lganini ko'rsatadi. Umumiy natijalar bo'yicha tajriba guruhida yuqori darajadagi o'quvchilar ulushi 15,97 foizdan 30,25 foizga oshdi; o'rta darajadagi ko'rsatkich 33,19 foizdan 60,50 foizga ko'tarildi; quyi darajadagi o'quvchilar ulushi esa 50,84 foizdan 9,25 foizga kamaydi. Nazorat guruhida esa o'zgarishlar keskin emas: yuqori daraja 16,17 foizdan 17,45 foizga, o'rta daraja 33,62 foizdan 34,47 foizga oshgan, quyi daraja esa 50,21 foizdan 48,08 foizgacha biroz kamaygan.

O'rtacha baho ko'rsatkichlari ham metodik model samaradorligini tasdiqlaydi. Tajriba guruhida o'rtacha ko'rsatkich 3,65 dan 4,21 ga ko'tarilib, 0,56 ballik ijobiy dinamikani berdi. Nazorat guruhida esa o'rtacha ko'rsatkich 3,66 dan 3,69 ga o'zgardi, ya'ni o'sish 0,03 ball atrofida qoldi. Yakuniy bosqichda tajriba guruhi o'rtacha ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan 1,14 baravar yuqori bo'ldi. Bu holat tavsiya etilgan metodika an'anaviy yondashuvga nisbatan samaraliroq ekanini ko'rsatadi.

■ Yuqori daraja ■ O'rta daraja ■ Quyi daraja

1-rasm. Dastlabki va yakuniy natijalar tahlili

2-rasm. Dastlabki va yakuniy natijalarni nisbiy solishtirish diagrammasi

Diagrammalar ko'rsatishicha, nazorat guruhida dastlabki va yakuniy natijalar orasida sezilarli farq mavjud emas. Bu tabiiy holat, chunki nazorat guruhida an'anaviy mashg'ulotlar davom ettirilgan. Tajriba guruhida esa quyi darajadagi o'quvchilar sonining keskin kamayishi va o'rta-yuqori darajadagi o'quvchilar ulushining oshishi metodik modelning amaliy qiymatini isbotlaydi. Ayniqsa, o'rta darajaning 60 foizdan yuqoriga ko'tarilishi ko'pchilik o'quvchilar notiqlik madaniyatining asosiy mezonlarini barqaror egallay boshlaganini bildiradi.

Tahlil jarayonida samaradorlikning ichki mexanizmlari ham aniqlashtirildi. Birinchidan, o'quvchiga tayyor nutq namunalarini yodlatish emas, balki nutq vaziyatini tahlil qildirish, maqsad va tinglovchini aniqlash, dalilni tanlash, ohang va uslubni moslashtirish topshiriqlari berilganda, nutqiy faollik ongli tus oladi. Ikkinchidan, axloqiy-estetik mazmun bilan bog'langan nutq mashqlari o'quvchida qiymatli fikrni chiroyli ifodalash ehtiyojini kuchaytiradi. Uchinchidan, refleksiya va o'zaro baholash mexanizmlari o'quvchining nutqiy xatosini shaxsiy kamchilik sifatida emas, rivojlanish resursi sifatida ko'rishiga yordam beradi.

Shu bilan birga, tajriba-sinov natijalari bir qator metodik xavflarni ham ko'rsatdi. Agar notiqlik mashg'ulotlari faqat sahna chiqishiga aylantirilsa, sust va tortinchoq o'quvchilar jarayondan chetda qolishi mumkin. Agar bahs-munozara qoidalari oldindan belgilanmasa, nutqiy faoliyat konfliktni kuchaytirishi ehtimoli mavjud. Agar baholash mezonlari noaniq bo'lsa, o'quvchi nimani yaxshilashi kerakligini tushunmaydi. Shuning uchun notiqlik madaniyatini shakllantirish jarayoni qat'iy metodik tartibga ega bo'lishi, har bir mashg'ulotda mezon, topshiriq, ijro va refleksiya zanjiri saqlanishi lozim.

Natijalardan kelib chiqib, notiqlik madaniyatini shakllantirish samaradorligini oshirish uchun uchta minimal, ammo hal qiluvchi shartni ajratish mumkin.

Birinchisi - diagnostik aniqlik: o'quvchining qaysi ko'nikmasi sust ekanini ko'rsatadigan mezonlar ishlashi kerak.

Ikkinchisi - amaliy muntazamlilik: nutqiy mashqlar darsdan darsga, fanlararo faoliyat va tarbiyaviy tadbirlar bilan bog'langan holda davom etishi zarur.

Uchinchisi - axloqiy-estetik uyg'unlik: o'quvchi faqat chiroyli gapirishga emas, balki mas'uliyatli, hurmatli va ma'noli gapirishga o'rgatilishi kerak.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari o'quvchilarga axloqiy-estetik tarbiya berishda notqlik madaniyatini shakllantirish samarali pedagogik vosita ekanini tasdiqladi. Notqlik madaniyati o'quvchining nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish bilan birga, uning axloqiy qarashlari, estetik didi, kommunikativ mas'uliyati va emotsional barqarorligini ham mustahkamlaydi. Shu sababli bu jarayonni faqat ona tili yoki adabiyot darslari doirasida emas, balki maktab tarbiya tizimining umumiy strategiyasi sifatida tashkil etish zarur.

Tajriba-sinov natijalari tavsiya etilgan metodik yondashuvning amaliy samaradorligini ko'rsatdi. Tajriba guruhida yuqori darajadagi o'quvchilar ulushi 14,28 foiz bandga, o'rta darajadagi o'quvchilar ulushi 27,31 foiz bandga oshdi, quyi darajadagi ko'rsatkich esa 41,59 foiz bandga kamaydi. Nazorat guruhidagi o'zgarishlar esa minimal bo'lib qoldi. Bu farq notqlik madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli mashg'ulotlar, bahs-munozara, ijodiy nutq, yozma-og'zaki topshiriqlar va reflektiv baholashning birgalikda qo'llanishi natijadorligini ko'rsatadi.

Amaliy tavsiya sifatida umumiy o'rta ta'lim maktablarida notqlik madaniyati bo'yicha diagnostik karta, bahs-munozara qoidalari, ijodiy nutq topshiriqlari, o'zaro baholash rubrikalari va refleksiya daftarlari joriy etilishi maqsadga muvofiq. Shuningdek, 10-11-sinf o'quvchilari uchun axloqiy-estetik mazmundagi keyslar, ijtimoiy mavzulardagi prezentatsiyalar, badiiy nutq tahlili va yozma-ijodiy topshiriqlar majmuasini ishlab chiqish zarur. Bunday tizim o'quvchini nafaqat gapira oladigan, balki fikriga mas'uliyat bilan yondashadigan, estetik didga ega, madaniyatli va ijtimoiy faol shaxs sifatida tarbiyalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jamaldinova Sh.O. Maktab adabiyot ta'limida xalq og'zaki ijodi namunalarini muammoli metod asosida o'rganish yo'llari (5-9-sinflar misolida): Ped. fan. bo'y. fals. dokt. (PhD) diss. - Samarqand, 2021. - 23-b.
2. Matchonov S., G'ulomova X. Nutq madaniyati // Boshlang'ich ta'lim. - 2000. - №1. - B. 8-10.
3. Metodika prepodavaniya russkogo yazika v nachalnix klassax: ucheb. posobie dlya stud. vissh. ped. ucheb. zavedeniy / M.R. Lvov, V.G. Goretskiy, O.V. Sosnovskaya. - 3-e izd., ster. - Moskva: Izdatelskiy sentr "Akademiya", 2007. - S. 112.
4. Sariyev Sh. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida nutq o'stirish // Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tayyorlash jarayonida zamonaviy kasb ta'limi muammolari. Respublika ilmiy anjumani materiallari. - Guliston, 2008. - 298-b.
5. Shodmonova M.B. Ona tili va adabiyot darslarida nutq o'stirish va tafakkurni uzluksiz rivojlantirish masalalari // Uzluksiz ta'lim. - 2018. - №4. - B. 3-7.
6. Yusupova T.A. Sintaksisni morfologiyani takrorlash bilan bog'lab o'rganish metodikasi (5- va 8-sinf ona tili darslari misolida). Monografiya. - Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2008. - 46-b.
7. Husanboyeva Q., Niyo'zmetova R. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. - Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. - B. 303-305.
8. Longman Dictionary of Contemporary English. - UK: Pearson, 2009. - 529 p.
9. Combley M. The Hickey Multisensory Language Course. Third Edition. - UK: Whurr Publishers, 2001. - 432 p.